

Adam Dziewanowski

Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku

 ORCID ID: 0000-0002-0890-2442

Przemysław Garlicki

Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku

 ORCID ID: 0009-0004-6429-4674

Joanna Jarzęcka-Stąporek

Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku

 ORCID ID: 0009-0009-2910-1650

Piotr Kalka

Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku

 ORCID ID: 0000-0003-1051-1448

OBLICZA WOJNY

TOM 11 • SPOŁECZNE SKUTKI WOJEN

ŁÓDŹ 2024 • ISBN 978-83-8331-661-1 • s. 193-218

<https://doi.org/10.18778/8331-662-8.09>

BADANIA ARCHEOLOGICZNE WARTOWNI NR 5 NA WESTERPLATTE, MIEJSCA ŚMIERCI OBROŃCÓW WOJSKOWEJ SKŁADNICY TRANZYTOWEJ

Streszczenie. W 2021 r. Dział Archeologiczny Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku przeprowadził badania archeologiczne reliktów wartowni nr 5 na Westerplatte. Prace prowadzono w ramach VII etapu badań archeologicznych na półwyspie, które rozpoczęto w 2016 r. W obrębie wykopu nr 12 odsłonięto relikty dolnej kondygnacji wartowni, co pozwoliło na ustalenie dokładnej lokalizacji i rozmiarów budynku oraz zrekonstruowanie rozplanowania i funkcji poszczególnych pomieszczeń. W trakcie prowadzonych prac natrafiono na kilkanaście ludzkich kości – szczątków polskich żołnierzy znajdujących się w budynku w momencie jego zniszczenia przez bomby niemieckiej Luftwaffe, 2 września 1939 r. W gruzach wartowni zginęło co najmniej siedmiu polskich obrońców. W trakcie badań budynku odnaleziono 4645 zabytków wydzielonych (o największej wartości naukowej i wystawienniczej), dla których prowadzony był osobny inwentarz polowy zabytków wydzielonych. W obrębie wykopu nr 12 zadokumentowano również pozostałości wzmocnionego ogrodzenia z siatki Ledóchowskiego oraz częściowo zachowany lej po niemieckiej bombie 50 kg z 2 września 1939 r. W zasypisku leja odnaleziono fragment zachodniej ściany górnej kondygnacji wartowni.

Pozostałości wartowni nr 5 oraz fundamenty wzmocnionego ogrodzenia z siatki Ledóchowskiego są dziś eksponowane w formie trwałej ruiny w strefie dojścia do nowego cmentarza żołnierzy Wojska Polskiego na Westerplatte, który otwarto 4 listopada 2022 r. Na nowym

cmentarzu spoczęło dziesięciu obrońców Wojskowej Składnicy Tranzytowej. Większość z nich zginęła w zbombardowanej wartowni nr 5.

Słowa kluczowe: Polska, Westerplatte, archeologia, 1939, II wojna światowa, Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku

Wstęp

W 2021 r. zespół archeologów, pracowników Działu Archeologicznego Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku, przeprowadził badania wykopaliskowe reliktyw wartowni nr 5 na Westerplatte. Badania prowadzono w dniach 11 marca – 7 czerwca 2021 r., w ramach VII etapu prac archeologicznych na półwyspie¹. W obrębie wykopu nr 12 odsłonięto pozostałości dolnej kondygnacji wartowni nr 5. To, co udokumentowano, pozwoliło na uchwycenie swoistej „chronologii zniszczeń” reliktyw budynku. Dokonały się one w trakcie II wojny światowej i w okresie powojennym. Z powodu zniszczenia warstw użytkowych z lat 1933–1939 (co nastąpiło w trakcie walk o Wojskową Składnicę Tranzytową, podczas rozbiórki wartowni w 1940 r. oraz w okresie powojennej budowy cmentarza, który zlokalizowano na miejscu wartowni) nie udało się natomiast uchwycić pełnego kontekstu związanego z budową i użytkowaniem „Piątki”. Bezpowrotnie zniknęło również wiele śladów związanych z obroną Składnicy i zniszczeniem budynku 2 września 1939 r.²

W wartowni nr 5 doszło do najtragiczniejszego wydarzenia obrony Składnicy. 2 września 1939 r. niemieckie bomby zniszczyły budynek, zabijając co najmniej siedmiu żołnierzy przebywających wewnątrz. Ciała poległych pochowano

¹ W 2016 r. w Muzeum Westerplatte i Wojny 1939 (od kwietnia 2017 r. Oddziału Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku) powstał Dział Archeologiczny, którego zadaniem było opracowanie założeń misji archeologicznej na Westerplatte i rozpoczęcie pierwszych w historii półwyspu systematycznych i kompleksowych prac wykopaliskowych tego terenu. Badania terenowe rozpoczęto jesienią 2016 r. od potwierdzenia lokalizacji willi oficerskiej oraz wartowni nr 5. W kolejnych sezonach pracami obejmowano coraz większe obszary dawnej Wojskowej Składnicy Tranzytowej na Westerplatte, odkrywając i dokumentując relikty najważniejszych budynków polskiej placówki. Do 2023 r. przeprowadzono dziesięć etapów prac.

² Wyjątek stanowią tu m.in. pozostałość leja wraz z warstwą wypełniskową, warstwa spaleni-zny zarejestrowana w pomieszczeniu ze strzelnicą rkm w północno-wschodnim narożniku wartowni nr 5 oraz udokumentowany w 2017 r. lej po bombie SC 250 przy północno-wschodnim narożniku wartowni.

dopiero po kapitulacji polskiej placówki. Dokonali tego polscy jeńcy cywilni porządkujący pobojowisko na Westerplatte³. Na rozkaz niemieckich nadzorców kopce ziemi i krzyże wskazujące miejsca pochówków zostały usunięte, by unieвозмоwić lokalizację mogił. Po zakończeniu II wojny światowej z inicjatywy byłego zastępcy komendanta Składnicy, Franciszka Dąbrowskiego⁴, powstał pierwszy symboliczny cmentarz (pomnik-mogiła) upamiętniający poległych obrońców Westerplatte. Wzniesiono go w miejscu zniszczonej wartowni nr 5, uważając zapewne, że w reliktach budynku wciąż spoczywają polegli żołnierze. Nie zdawano sobie sprawy, że mogiły obrońców znajdowały się kilkanaście metrów na zachód od wznoszonego cmentarza.

W 2019 r. pracownicy Działu Archeologicznego Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku zlokalizowali mogiły Polaków poległych w obronie Wojskowej Składnicy Tranzytowej. Badania archeologiczne mogił odbyły się w ramach V etapu prac prowadzonych na Westerplatte. Wraz z odnalezieniem w jamach dziewięciu poległych żołnierzy podjęto decyzję o zmianie lokalizacji istniejącego na Westerplatte cmentarza. W ramach prac nad nową nekropolią, w 2021 r. przeprowadzono ekshumacje żołnierzy pochowanych na dotychczasowym cmentarzu, posadowionym na pozostałościach wartowni nr 5⁵.

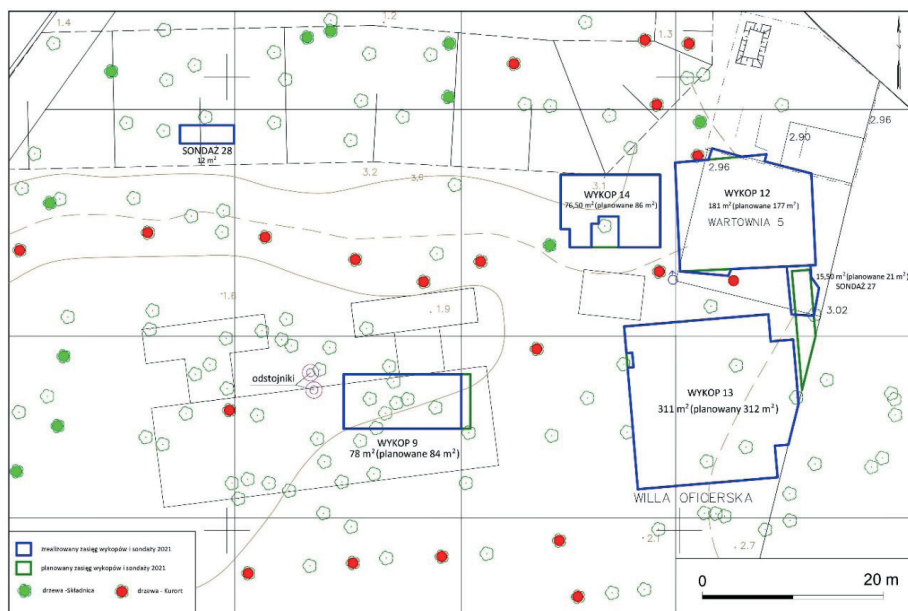
Po zakończeniu ekshumacji przeprowadzono rozbiórkę wystroju cmentarza i otwarto wykop badawczy (wykop nr 12) mający na celu odsłonięcie reliktyw wartowni nr 5. Poza przebadaniem reliktyw wartowni zakres prac terenowych tego etapu obejmował wykonanie jeszcze trzech wykopów

³ Szerzej na temat żołnierzy poległych w wartowni nr 5, pracy jeńców cywilnych na Westerplatte oraz pochówków poległych polskich obrońców *vide*: W. SAMÓŁ, *Stan osobowy wartowni nr 5 a pochówki przy willi oficerskiej na Westerplatte we wrześniu 1939 r. w świetle źródeł archiwalnych, wspomnień i relacji*, „Wojna i Pamięć. Czasopismo Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku” 2020, nr 2; K.H. DRÓŻDŻ, *Walczyli na Westerplatte. Badania nad stanem załogi Wojskowej Składnicy Tranzytowej we wrześniu 1939 roku*, Oświęcim 2017; *W cieniu obozu Stutthof: martyrologia więźniów w gdańskim obozie Neufahrwasser (1939–1940) i Aussenstelle Westerplatte (1940–1941). Wybór relacji i wspomnień*, oprac. W. TUREK, Gdańsk 2020.

⁴ Po zakończeniu II wojny światowej F. Dąbrowski w stopniu komandora podporucznika służył w Polskiej Marynarce Wojennej.

⁵ 16 marca 2021 r. ekshumowano szczątki mjr. Henryka Sucharskiego oraz kpr. Andrzeja Kowalczyka. Przy drugim z żołnierzy natrafiono na niemieckie wyposażenie żołnierskie. Analiza antropologiczna oraz przedmioty odnalezione przy szczątkach wykazały, że ekshumowany nie był Andrzejem Kowalczykiem, lecz niezidentyfikowanym niemieckim żołnierzem.

szerokoprzestrzennych oznaczonych numerami 9 (kontynuacja wykopu nie-zrealizowanego w całości w 2020 r.), 13 (willa oficerska) i 14 oraz wykopów sondażowych nr 27 i 28 (ryc. 1)⁶.

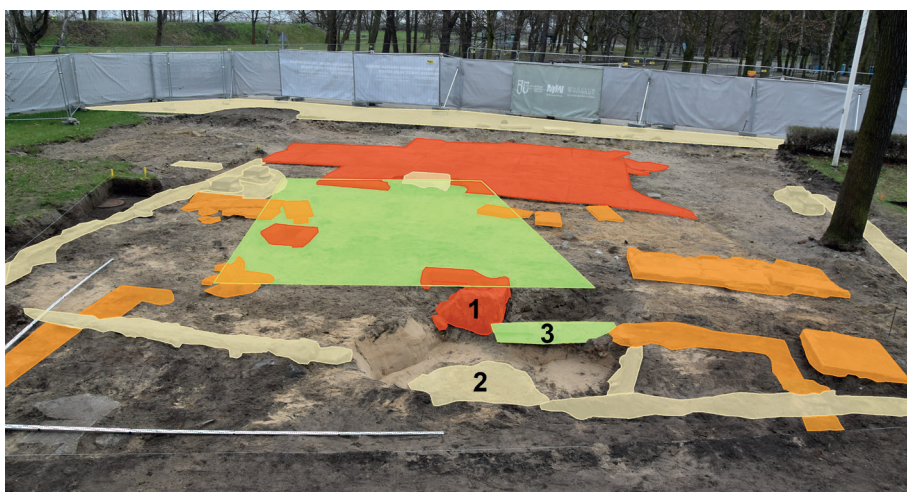
Ryc. 1. Mapa z zaznaczoną lokalizacją wykopów badawczych zrealizowanych w trakcie VII etapu badań archeologicznych na Westerplatte w 2021 r. (rys. P. Kalka)
(źródło: Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku, dalej – MIIWŚ)

Wykop archeologiczny nr 12 mający na celu zlokalizowanie i udokumentowanie reliktyw wartowni nr 5 miał powierzchnię 181 m². Poza reliktywami dolnej kondygnacji wartowni w trakcie prac natrafiono na pozostałości starszych faz budowlanych cmentarza na Westerplatte. Przebudowy cmentarza miały miejsce m.in. w latach 1946, 1962, 1971 i 1989 (ryc. 2, 3). Pomniejsze prace przy aranżacji przestrzeni i instalacjach podziemnych prowadzono częściej, co miało wpływ na stan zachowania reliktyw wartowni nr 5 znajdujących się pod cmentarzem.

⁶ F. KUCZMA, A. DZIEWANOWSKI, P. KALKa, P. GARLICKI, Sprawozdanie z VII etapu badań archeologicznych na Westerplatte w Gdańsku w 2021 roku w obrębie Wartowni nr 5, Willi Oficerskiej oraz na terenie przyległym do miejsca odkrycia w 2019 r. pochówku polskich żołnierzy poległych w trakcie obrony Wojskowej Składnicy Tranzytowej, Gdańsk 2021 (maszynopis w Archiwum Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gdańsku).

Ryc. 2. Wykop nr 12 (2021 r.) po usunięciu elementów wystroju cmentarza z 1989 r.
Widok od zachodu
(źródło: MIIWŚ)

Ryc. 3. Wykop nr 12 (2021 r.) po usunięciu elementów wystroju cmentarza z 1989 r.
z zaznaczonymi fazami przebudowy nekropolii. Widok od zachodu
(źródło: MIIWŚ)

Relikty cmentarza z lat 1989–2010	Relikty cmentarza z lat 1946–1965
Relikty cmentarza z lat 1966–1971	Zarys reliktyw wartowni nr 5 znajdujących się pod cmentarzem

1. Nisza na trumnę ze szczątkami mjr. Henryka Sucharskiego (1971 r.)
2. Lokalizacja betonowego krzyża (tzw. krzyż Dąbrowskiego) pochodzącego z cmentarza z 1946 r., ustawionego w tym miejscu w 2010 r.
3. Fragment zachodniej ściany górnej kondygnacji wartowni nr 5.

Relikty kolejnych faz przebudowy wojskowego cmentarza na Westerplatte zostały zadokumentowane i usunięte. Umożliwiło to odsłonięcie reliktyw wartowni nr 5 znajdujących się pod cmentarzem. Zgodnie z wytycznymi Inspektora Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gdańsku po zakończeniu badań archeologicznych (czerwiec 2021 r.) w obrębie wykopu nr 12 relikty wartowni nr 5 oraz fundamenty tzw. płotu Ledóchowskiego zabezpieczono warstwą geowłókniny. Wykop archeologiczny został zasypany, teren prac wyrównano i uporządkowano. W ramach prowadzonej w 2022 r. budowy nowego cmentarza wojskowego żołnierzy Wojska Polskiego na Westerplatte relikty wartowni oraz fundamenty wzmocnionej zapory z siatki Ledóchowskiego ponownie odsłonięto i włączono do nowej inwestycji (ryc. 4).

Ryc. 4. Relikty wartowni nr 5 wyeksponowane przy podejściu do cmentarza wojskowego na Westerplatte, 2022 r.
(źródło: MIIWŚ)

Istotnym elementem badań reliktyw wartowni nr 5 było poszukiwanie kości poległych w wartowni żołnierzy. Brano pod uwagę możliwość, że nie wszyscy polegli lub fragmenty ich ciał zostały usunięte z wnętrza budynku przez polskich jeńców cywilnych po zakończeniu walk o Składnicę. W trakcie prowadzonych prac, w warstwie niwelacyjnej związanej z wyrównywaniem terenu po rozbiórce wartowni, rzeczywiście natrafiono na kilkanaście ludzkich kości – kości polskich żołnierzy znajdujących się w budynku w trakcie bombardowania 2 września 1939 r.

Wykop nr 12 objął swym zasięgiem starsze wykopy archeologiczne. W 2007 oraz 2016 r. przeprowadzono badania sondażowe mające na celu zlokalizowanie reliktyw wartowni nr 5⁷. W trakcie badań w 2016 r. przeprowadzonych w ramach I etapu prac archeologicznych na Westerplatte udało się zlokalizować fragment posadzki piwnicznej wartowni znajdujący się na głębokości 94 cm (1,87 m n.p.m.) od poziomu bruku.

Wartownia nr 5 w systemie obrony Wojskowej Składnicy Tranzytowej na Westerplatte

W latach 1933–1936 na Westerplatte powstał nowoczesny system obrony. Jego koncepcję stworzył ówczesny szef Wydziału Fortyfikacyjnego w Departamencie Budownictwa Ministerstwa Spraw Wojskowych ppłk. sap. Józef Siłakowski. Oficer przewidywał stworzenie obwodu obrony ogni płaskich wzajemnie się flankujących, bazowanych na istniejących i zaprojektowanych budynkach – wartowniach. Drugim etapem prac miało być wybudowanie koszar (w centrum obwodu wartowni), pełniących funkcję schronu dla załogi oraz będących miejscem niezależnej obrony skoszarowanego oddziału.

Szczegóły planu obrony Składnicy Siłakowski zlecił kpt. sap. inż. Mieczysławowi Kruszewskiemu z Dowództwa Floty⁸. Zgodnie z założeniami opracowanego przez niego ściśle tajnego Planu Obrony Załogi Wojskowej Składnicy Tranzytowej na Westerplatte oficjalnym przeznaczeniem wartowni nr 5 było magazynowanie na parterze 30 ton węgla opałowego na potrzeby znajdującej się w sąsiedztwie willi oficerskiej. W zlokalizowanej w piwnicy tajnej izbie bojowej miały znajdować się podstawy forteczne na dwa ciężkie karabiny maszynowe oraz cztery strzelnice dla karabinów. Zadaniem wartowni było zatrzymanie ogniem natarcia prowadzonego od morza, ewentualnie ataku prowadzonego od nasady półwyspu.

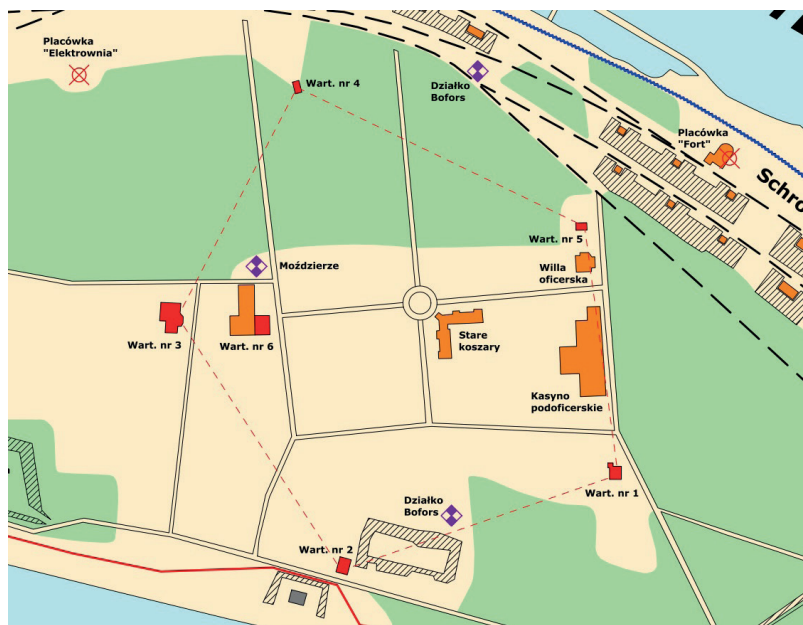
Plan przewidywał, że obiekty obronne miały sprawiać wrażenie budynków o przeznaczeniu pokojowym. Schrony bojowe miały być zlokalizowane w wartowniach

⁷ Badania archeologiczne przeprowadzone w 2021 r. pozwoliły na dokładne zlokalizowanie wartowni nr 5 i udokumentowanie jej wymiarów. Wcześniej wiedza o budynku opierała się na analizie planów, zachowanej dokumentacji archiwalnej i analizie zachowanych w terenie innych wartowni (nr 1, 3, 4, 6).

⁸ Od lipca 1935 r. Kruszewski był Szefem Fortyfikacji Wybrzeża Morskiego. Relacja majora Stefana Fabiszewskiego, komendanta Składnicy w latach 1933–1939. *Westerplatte – wspomnienia, relacje, dokumenty*, oprac. Z. FLISOWSKI, wyd. I–VIII, Warszawa 1978, s. 321.

służących codziennej służbie oddziału wartowniczego. Zagrożenie inspekcjami wymuszało odpowiednie zakamuflowanie instalacji bojowych. Strzelnice miano upodobnić do otworów wentylacyjnych lub okien. Nowe budynki miały być odporne jedynie na ogień karabinowy, odłamki i podmuchy pocisków artyleryjskich.

Od września 1933 r. na Westerplatte przyjeżdżały transporty kolejowe z materiałami budowlanymi. W grudniu 1933 r. oddano pierwszą z wartowni – wartownię nr 1. W kolejnym roku oddano pozostałe wolnostojące wartownie oraz wartownię nr 3 ukrytą pod budynkiem willi podoficerskiej. W 1936 r. ukończono budynek koszar w ramach drugiego etapu robót fortyfikacyjnych (ryc. 5). Zlokalizowano tu wspomnianą już kabinę bojową – wartownię nr 6.

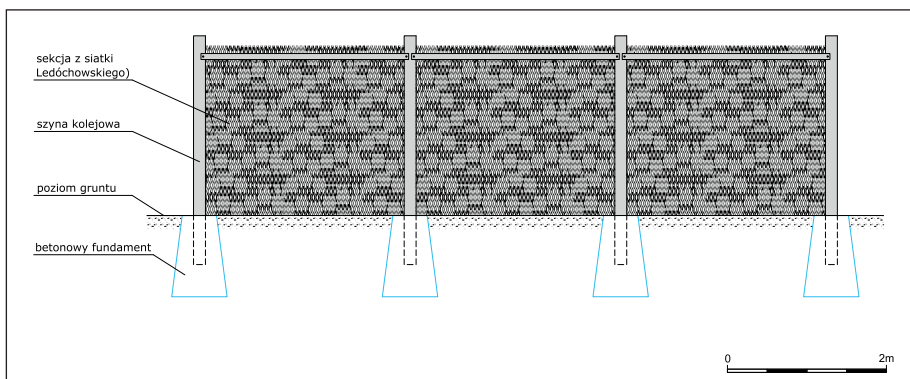
Ryc. 5. System obrony okrężnej wzniesiony na Westerplatte w latach 1933–1936. Pierścień wartowni (nr 1–5) ze schronami bojowymi chronił budynek koszarowy stanowiący centrum dowodzenia, schron dla załogi, główny punkt pomocy medycznej oraz ostatni punkt oporu. W koszarach zlokalizowano również kabinę bojową (wartownia nr 6), która miała wspierać ogniem wschodni odcinek obrony Składnicy (rys. P. Kalka)

(źródło: MIIWŚ)

Ukończona w 1934 r. wartownia nr 5 odbiegała od koncepcji przewidywanej w planie z 1933 r. Utrzymano projektowaną dla niej funkcję magazynu węgla, jednak pomieszczenie magazynowe zlokalizowano w piwnicy obiektu. Dzięki temu można było wykonać podpiwniczenie, w którym, poza magazynem,

umieszczono stanowiska dla broni maszynowej. Zrezygnowano również z jednego ze stanowisk ckm. Potrzeba zachowania tajemnicy powodowała, że strzelnice dolnej kondygnacji zasłonięto od zewnątrz dyktą, otynkowano i pomalowano na kolor fasady lub zasłonięto kratkami pozorującymi otwory wentylacyjne. Ckm oraz amunicja do niego trzymane były w kabinie bojowej.

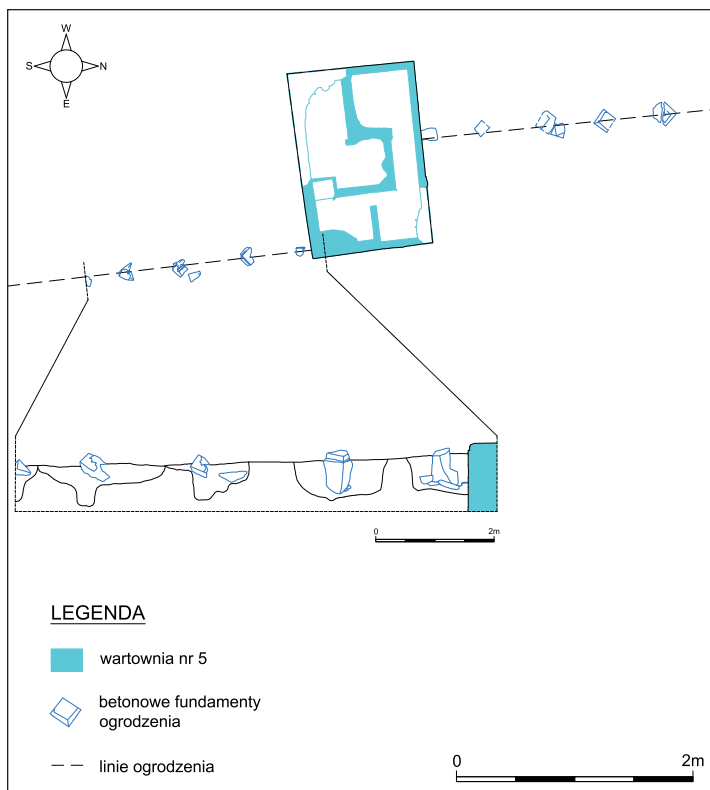
W 1938 r. podjęto decyzję o wykonaniu wzmocnionego ogrodzenia (o cechach zapory przeciwpancernej), które miało połączyć stanowiska obronne na najważniejszych odcinkach. Przede wszystkim chodziło o zabezpieczenie najbardziej zagrożonego atakiem odcinka wschodniego. Wzmocnione ogrodzenia miały w pierwszej kolejności połączyć wartownie nr 1 i 5. Wzmocnione ogrodzenia różniły się zasadniczo od innych ogrodzeń na półwyspie. Słupy nie były drewniane, lecz wykonane z odcinków szyn kolejowych. Szyny zabetonowano w fundamentach o kształcie ściętych ostrosłupów. Pomiedzy odległymi od siebie o 2,5 m słupami rozpięto odcinki siatki cięto-ciągnionej hr. Ledóchowskiego. Siatkę wzmocniono przy pomocy nitowanych do słupów płaskowników (ryc. 6).

Ryc. 6. Rekonstrukcja wyglądu wzmocnionego ogrodzenia z siatki Ledóchowskiego (rys. P. Kalka)
(źródło: MIIWŚ)

Konstrukcja miała za zadanie zatrzymać przeciwnika starającego się przedrzeć do chronionej, wewnętrznej strefy, w której znajdowały się koszary. Do pełnej realizacji przedsięwzięcia nie doszło. Zdołano wykonać odcinek wzmocnionego płotu pomiędzy wartownią nr 1 i 5 oraz ukończyć osiem pręseł prowadzących od wartowni nr 5 na północ (ogrodzenie miało dochodzić do wartowni nr 4). Pozostałe odcinki ogrodzeń wykonano przy użyciu drewnianych słupów i drutu kolczastego.

W trakcie badań archeologicznych w 2016 oraz 2021 r. natrafiono na pozostałości betonowych fundamentów ogrodzenia (ryc. 7).

Ryc. 7. Lokalizacja reliktów fundamentów słupów wzmocnionego ogrodzenia z siatki Ledóchowskiego, udokumentowane w trakcie badań archeologicznych na Westerplatte w latach 2016–2021 (rys. P. Kalka)
(źródło: MIIWŚ)

W trakcie badań przeprowadzonych w 2021 r., w obrębie wykopu nr 12 oraz sondażu nr 27, odsłonięto pięć betonowych fundamentów biegnących od południowo-wschodniego narożnika reliktów wartowni nr 5 na południe (ryc. 8). Dwa kolejne fundamenty udokumentowano na północ od budynku. Były to pozostałości odcinka wzmocnionego ogrodzenia biegnącego na północ. Betonowe bloki były wtórnie przemieszczone i rozkute w celu usunięcia z nich stalowych odcinków szyn kolejowych tworzących słupy ogrodzeniowe. Szyny usunęli polscy jeńcy cywilni porządkujący teren Westerplatte po zakończeniu obrony Składnicy (o pracy jeńców w dalszej części tekstu).

Ryc. 8. Relikty betonowych fundamentów zapory/ogrodzenia z siatki Ledóchowskiego, biegnącej od południowo-wschodniego narożnika wartowni nr 5 na południe. Widok od północy. Po prawej na dole widoczny fragment południowo-wschodniego narożnika wartowni
(źródło: MIIWŚ)

Wartownia nr 5 w trakcie obrony Składnicy

Zgodnie z rozkazem kpt. Franciszka Dąbrowskiego z 31 sierpnia 1939 r. na dowódcę wartowni nr 5 na noc z 31 sierpnia na 1 września 1939 r. wyznaczono plut. Adolfa Petzelta. Pod swoją komendą miał 11 ludzi⁹. Wraz z rozpoczęciem niemieckiego ataku, w wartowni nr 5, podobnie jak w innych wartowniach, rozległ się zapewne dźwięk dzwonka alarmowego¹⁰. Załoga wartowni prowadziła obronę swojego odcinka od początku niemieckiego ataku. W związku ze śmiercią większości żołnierzy służących w budynku posiadamy jedynie kilka wzmianek dotyczących wydarzeń poprzedzających tragiczny w skutkach nalot Luftwaffe z 2 września 1939 r.

2 września 1939 r. około godziny 18:00 nad Westerplatte nadleciało 58 bombowców nurkujących Ju 87B z drugiego i trzeciego dywizjonu bombowców

⁹ K.H. DRÓŹDŹ, *op. cit.*, s. 95

¹⁰ Relacja plutonowego Piotra Budera, dowódcy wartowni nr 1. *Westerplatte – wspomnienia, relacje...*, Warszawa 1959, s. 146. Dzwonek alarmowy będący na wyposażeniu wartowni nr 5 został odnaleziony w trakcie badań archeologicznych w 2017 r. Znajdował się on w zasypisku leja po bombie, która 2 września 1939 r. zniszczyła północno-wschodni narożnik wartowni.

nurkujących 2. Pułku Lotnictwa Szturmowego Luftwaffe, stacjonującego na lotnisku w Słupsku, oraz 3 bombowce Heinkel He 11E¹¹. Rozpoczęło się trwa-
jące kilkadziesiąt minut bombardowanie, w trakcie którego na teren Składowicy
spadło 258 bomb o wagomiarze od 50 do 500 kg. Dwie bomby o wadze 50 kg
trafiły w wartownię nr 5 (w południowo-wschodni i południowo-zachodni na-
różnik budynku). We wnętrzu znajdowali się w tym czasie członkowie jej załogi
oraz pewna liczba żołnierzy przybyłych z innych placówek. Zginęło co najmniej
siedmiu spośród nich. W związku z prowadzoną wciąż obroną nie podjęto prób
wydobycia ciał z wnętrza wartowni nr 5¹².

Lej powstały na skutek eksplozji bomby przy narożniku południowo-zachod-
nim miał zapewne około 5 m średnicy. W trakcie badań archeologicznych zareje-
strowano jego pozostałości o wymiarach 400 × 350 cm i głębokości do 70 cm (ryc. 9).

Ryc. 9. Pozostałości leja powstałego na skutek eksplozji niemieckiej bomby SC 50 po
wyeksplorowaniu warstwy zasypiskowej. Bomba zniszczyła południowo-zachodni narożnik wartowni
nr 5. W spągu leja widoczne pozostałości fundamentów narożnika budynku. Widok od południa
(źródło: MIIWŚ)

¹¹ A. DRZYCIMSKI, *Westerplatte*, cz. 2: *Reduta wojenna 1939*, Gdańsk, 2014, s. 296; J. TULISZKA, *Westerplatte 1926–1939. Dzieje Wojskowej Składowicy Tranzytowej w Wolnym Mieście Gdańsku*, Toruń 2003, s. 193.

¹² Kpr. Eugeniusz Grabowski wspominał o wyciągnięciu zabitych spod gruzów. Relacje polskich jeńców cywilnych porządkujących półwysep po zakończeniu walk oraz wyniki badań archeologicznych mogił poległych obrońców Składowicy przeprowadzone w 2019 r. wskazują jednak, że szczątki poległych zostały wydobyte z gruzowiska i pogrzebane dopiero po kapitulacji Składowicy Tranzytowej.

Prace porządkowe w wartowni nr 5 po zakończeniu obrony Składnicy

Prawdopodobnie już 8 września 1939 r. na Westerplatte doprowadzono pierwszą grupę polskich jeńców cywilnych¹³. Byli to głównie aresztowani w pierwszych dniach wojny Polacy uznani za element niebezpieczny dla niemieckiej III Rzeszy. Wśród aresztowanych dominowali robotnicy, jednak w grupie tej znaleźli się również przedstawiciele inteligencji, księża, działacze polskich organizacji, urzędnicy i kupcy. Do pracy na półwyspie zmuszono również grupę obrońców Składnicy, którym nie przyznano statusu jeńców wojennych¹⁴. Zadaniem więźniów było uporządkowanie pobitewnego rumowiska, rozbiórka większości zabudowań oraz pochowanie polskich poległych¹⁵. Jeńcy wyciągnęli ciała poległych z wnętrza wartowni nr 5 i przetransportowali na wyznaczone przez niemieckich nadzorców miejsce – na niewielką polanę zlokalizowaną na zachód od budynku willi oficerskiej. Zostali tu również pochowani polegli przeniesieni z innych części półwyspu¹⁶.

Na ślady działań polskich więźniów związanych z porządkowaniem wnętrza wartowni natrafiono w trakcie badań archeologicznych w 2021 r. W reliktach budynku udokumentowano dwie warstwy związane z tamtymi wydarzeniami. Pierwsza z warstw była zlokalizowana na północ od wnęki amunicyjnej kabiny bojowej z ckm. Warstwa zawierała skorodowane przedmioty pochodzące z wnętrza wartowni i wtórnie tam zdeponowane w trakcie zasypywania częściowo rozebranych reliktyw budynku (ryc. 10).

Wśród zalegających w warstwie artefaktów znajdowały się m.in.: statecznik niemieckiej bomby SC 50, zniszczone eksplozją polskie łuski amunicyjne, podajnik do magazynka rkm wz. 28 Browning, elementy akumulatora, elementy polskiej łącznicy polowej, podstawa reflektora sygnowana „A. Marciniak” (ryc. 11) oraz skrzynka amunicyjna (ryc. 12).

¹³ *W cieniu obozu Stutthof...*, s. 24.

¹⁴ *Westerplatte w 7 odsłonach. Prezentacja zabytków pierwszego etapu badań archeologicznych na Westerplatte. Katalog wystawy czasowej*, oprac. F. KUCZMA, W. SAMÓL, K. SZEJKO, Gdańsk 2017, s. 94.

¹⁵ Prace porządkowe na Westerplatte trwały do połowy czerwca 1941 r. *W cieniu obozu Stutthof...*, s. 29.

¹⁶ Miejsce zakopania ciał poległych obrońców zostało zlokalizowane w 2019 r. przez pracowników Działu Archeologicznego Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku. Prace archeologiczne prowadzono w ramach V etapu badań na Westerplatte.

Ryc. 10. Zasyisko reliktyw wartowni nr 5. Warstwa zawierająca przedmioty pochodzące z wnętrza zniszczonej wartowni. Na pierwszym planie metalowa skrzynka amunicyjna do polskiego ckm wz. 30. Widok od zachodu
(źródło: MIIWŚ)

Ryc. 11. Podstawa reflektora będąca na wyposażeniu wartowni nr 5, sygnowana: „A. MARCINIAK”. Przedmiot odnaleziony w zasyisku wartowni. Stan przed konserwacją
(IP.853/2021)
(źródło: MIIWŚ)

Ryc. 12. Metalowa skrzynka amunicyjna do ckm będąca na wyposażeniu stanowiska ckm w wartowni nr 5. Stan przed konserwacją (IP.675/2021)
(źródło: MIIWŚ)

W pomieszczeniu dla rkm w północno-wschodnim narożniku budynku natrafiono na spaleniznę zgarniętą w jedno miejsce przez więźniów oczyszczających wnętrze (ryc. 13). Najpewniej warstwa ta była związana ze zniszczeniem wartowni nr 5 i pożarem, który nastąpił po eksplozji niemieckich bomb 2 września 1939 r.

Ryc. 13. Warstwa spalenizny na posadzce północno-wschodniego pomieszczenia na rkm w wartowni nr 5. Świadekstwo pożaru, do którego doszło w dolnej kondygnacji budynku po bombardowaniu Luftwaffe 2 września 1939 r. Widok od północy
(źródło: MIIWŚ)

Relikty wartowni nr 5 w czasie II wojny światowej i w okresie powojennym

Wyniki badań archeologicznych lejów po bombach i pociskach zlokalizowanych w sąsiedztwie wartowni nr 5 wskazują, że rozbiórka jej reliktyw nastąpiła relatywnie późno, po zakończeniu walk o półwysep. W lejach nie natrafiono na większe ilości betonowego gruzu pochodzącego ze ścian wartowni. Wskazuje to, że do czasu rozpoczęcia prac rozbiórkowych zakończono już porządkowanie terenu i zasypywanie najbliższej położonych lejów. Ustalenia te potwierdza analiza archiwalnych fotografii. Wartownię nr 5 rozebrano prawdopodobnie około połowy 1940 r. Pozostałości budynku widoczne są na zimowych fotografiach z przełomu 1939 i 1940 r. oraz z wiosny 1940 r. Rozbiórkę ścian wartowni przeprowadzono do wysokości około 30–80 cm powyżej powierzchni posadzki dolnej kondygnacji (około 2,20 – 2,60 m n.p.m.). Relikty wartowni zasypiano warstwami niwelacyjnymi, składającymi się głównie z piasku przemieszanego z drobnymi fragmentami gruzu betonowego i cementu (ryc. 14). Drobnny gruz betonowy pochodził ze skuwanych ścian budynku.

Ryc. 14. Relikty wartowni nr 5. Wewnątrz reliktyw budynku warstwy związane z zasypywaniem reliktyw wartowni nr 5 przez polskich jeńców cywilnych. Widok od wschodu
(źródło: MIIWŚ)

Po zakończeniu II wojny światowej podjęto działania w celu upamiętnienia poległych polskich obrońców Składnicy. Jeszcze w 1945 r. w rejonie, gdzie znajdowała się wartownia nr 5, ustawiono drewniany krzyż i ogrodzono go niewielkim parkanem. W 1946 r. powstał nowy cmentarz obrońców Westerplatte,

który został przesunięty nieznacznie na wschód (ryc. 15). Relikty wartowni znalazły się częściowo pod chodnikiem prowadzącym do nowego cmentarza. Fundamentowanie nowego cmentarza wykonano częściowo na reliktach zachodniej ściany wartowni oraz na jej narożniku północno-zachodnim (ryc. 16).

Ryc. 15. Cmentarz żołnierzy Wojska Polskiego na Westerplatte. Widok od wschodu. Frontowy murek cmentarza powstał częściowo na reliktach zachodniej ściany wartowni nr 5. Pod chodnikiem widocznym na pierwszym planie znajdują się pozostałe relikty budynku (źródło: MIIWŚ)

Ryc. 16. Fundament cmentarza z 1946 r. (czarna strzałka) wykonany bezpośrednio na narożniku północno-zachodnim wartowni nr 5 (czerwona strzałka). Widok od północy (źródło: MIIWŚ)

Relikty wartowni nr 5 odsłonięte w trakcie badań archeologicznych w 2021 r.

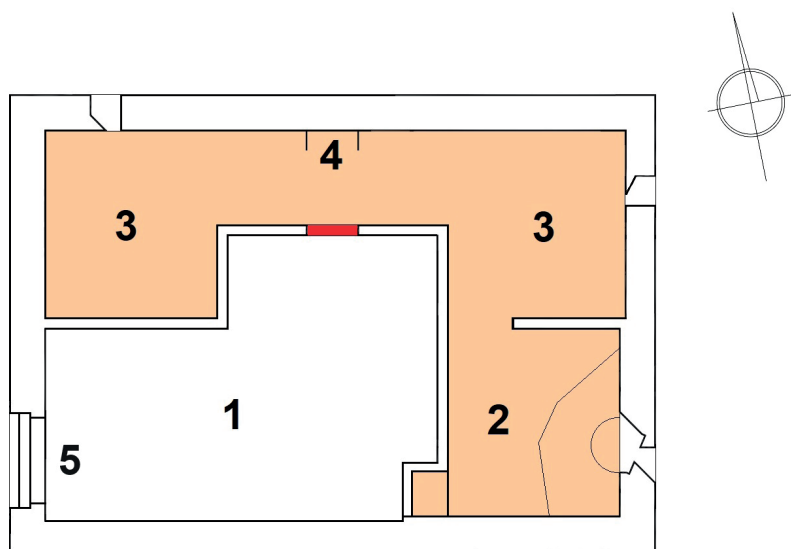
W trakcie badań archeologicznych reliktyw wartowni nr 5 w 2021 r. odsłonięto pozostałości dolnej kondygnacji budynku (ryc. 17). Na posadzce zachowały się ślady po skutych w całości ścianach działowych i nieliczne relikty tych ścian zachowane maksymalnie do wysokości 55 cm. Pozwoliło to na odtworzenie układu i funkcji pomieszczeń tego poziomu (ryc. 18). W części północnej znajdował się wąski korytarz biegnący wzdłuż północnej ściany. W jego środkowej części znajdowało się wejście na górną kondygnację prowadzące po drabinie, o którego istnieniu wiedziała kadra oficerska i podoficerowie.

Ryc. 17. Relikty wartowni nr 5, wykop nr 12, 2021 r. Widoczne pozostałości dolnej kondygnacji z kabiną bojową. Widok od południa
(źródło: MIIWŚ)

Na obu końcach korytarza, w jego części wschodniej i zachodniej, znajdowały się stanowiska strzeleckie ręcznej broni maszynowej. Na wprost od drabinki prowadzącej na górną kondygnację znajdowało się przejście do pomieszczenia magazynowego na węgiel. Zajmowało ono środkową i południowo-zachodnią część piwnicy. To właśnie tu doszło do największych zniszczeń spowodowanych przez eksplozję jednej z niemieckich bomb SC 50. Destrukcji uległ narożnik

południowo-zachodni budynku oraz część piwnicznej posadzki. Ostatnim, najważniejszym pomieszczeniem w piwnicy była kabina bojowa ze stanowiskiem fortecznym dla ckm. Znajdowała się ona w południowo-wschodniej części kondygnacji. Do pomieszczenia prowadziło wąskie przejście od strony północnej. Zachowały się tu relikty ściany działowej niszy amunicyjnej oraz pozostałości ściany działowej zamykające od północy stanowisko dla ckm. Izba bojowa posiadała grubsze od pozostałych żelbetowe ściany zewnętrzne (45 cm), które dodatkowo wzmocniono podwójnym zbrojeniem z prętów o średnicy 18 mm. Pozostałe ściany zewnętrzne zbrojono pojedynczo. Ich grubość wynosiła 30 cm.

Ryc. 18. Próba rekonstrukcji rozplanowania pomieszczeń dolnej kondygnacji wartowni nr 5¹⁷. Kolorem cielistym zaznaczono pomieszczenia tajne. Kolorem czerwonym zaznaczono przejście łączące tajną i jawną część piwnicy. W okresie pokoju było ono prawdopodobnie zamaskowane (źródło: MIIWŚ)

Oznaczenia na planie:

1 – magazyn opatu (węgla), jednocześnie schron dla załogi; 2 – izba bojowa ze stanowiskiem ciężkiego karabinu maszynowego na podstawie fortecznej; 3 – pomieszczenie ze stanowiskiem dla broni maszynowej; 4 – drabinka prowadząca na górną kondygnację; 5 – wejście do magazynu opatu

¹⁷ Propozycję rekonstrukcji wyglądu wartowni nr 5 przedstawił Marcin Dudek w artykule zamieszczonym w miesięczniku „Odkrywca”. W kilku punktach różni się ona od prezentowanej w niniejszym tekście. Cf. M. DUDEK, *Wartownia 5 na Westerplatte. Jak mogła wyglądać?*, „Odkrywca” 2021, nr 9(272), s. 42.

Ściany dolnej kondygnacji zachowane były do wysokości około 50 cm od poziomu posadzki, maksymalnie do poziomu 80 cm w części południowo-wschodniej. Pierwotna wysokość pomieszczeń dolnej kondygnacji wynosiła zapewne około 190 cm.

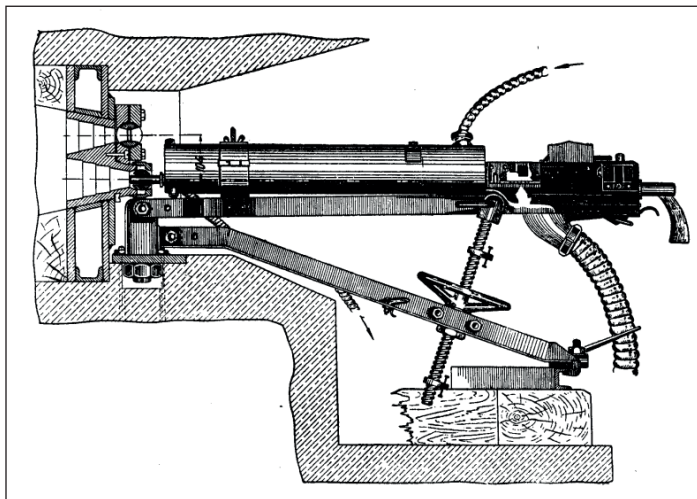
Stanowisko ciężkiego karabinu maszynowego na podstawie fortecznej znajdowało się w narożniku południowo-wschodnim dolnej kondygnacji (ryc. 19). Strzelnica znajdowała się w południowej części wschodniej ściany budynku i pozwalała na prowadzenie ostrzału torowiska i bramy kolejowej oraz częściowo przedpola wartowni nr 1. W trakcie badań archeologicznych natrafiono na relikty betonowego cokołu pod podstawę dla ckm, zachowanego do wysokości około 70–80 cm od poziomu posadzki piwnicznej.

Ryc. 19. Relikty izby bojowej ze stanowiskiem dla ciężkiego karabinu maszynowego, zlokalizowanej w południowo-wschodnim narożniku wartowni nr 5. Ściany pomieszczenia zachowały się tu do wysokości maksymalnie 80 cm od poziomu posadzki piwnicy. W prawej dolnej części fotografii widoczne wejście do pomieszczenia. Widok od północy (źródło: MIIWŚ)

Stanowisko forteczne w wartowni nr 5 przypominało inne tego typu konstrukcje na terenie Składnicy. Do betonowego cokołu przyśrubowano drewniane

belki, na których osadzono wygiętą w łuk stalową szynę. Na szynie przesuwiała się tylna część lawety, na której znajdował się ckm wz. 30 Browning (ryc. 20).

Ryc. 20. Stanowisko ckm na podstawie fortecznej. Karabin umieszczony na ruchomej lawecie umożliwiającej regulację kąta ostrzału w pionie i w poziomie (źródło: S.A. POŁOWNIEW, *Polskie fortyfikacje żelbetonowe*, Moskwa 1941)

Magazyn na węgiel zlokalizowano w południowo-zachodniej części dolnej kondygnacji wartowni. Stanowił on jawną część piwnicy. Wejście do pomieszczenia prowadziło przez drzwi zlokalizowane poniżej poziomu gruntu w zachodniej ścianie budynku (w południowej części ściany). Do magazynu można było się dostać również od strony północnej, przez wąskie przejście w ścianie działowej.

Górna kondygnacja budynku była lekko wzniesiona ponad poziom terenu ze względu na wzmocnioną dolną kondygnację, w której znajdował się schron bojowy ze strzelnicami¹⁸. Umieszczone wysoko okna parteru zabezpieczały załogę przed bezpośrednim ostrzałem nieprzyjaciela i umożliwiały prowadzenie ognia w pozycji stojącej. Wysokość pomieszczeń górnej kondygnacji wynosiła około 235 cm.

Dokładne rozplanowanie pomieszczeń górnej kondygnacji jest trudne do ustalenia. Liczba izb i ich funkcja odpowiadały zapewne rozwiązaniom zastosowanym w wartowni nr 4 – obiekcie najbardziej przypominającym wartownię nr 5. „Czwórka” posiada na parterze trzy pomieszczenia: izbę żołnierską, pomieszczenie dla odpoczywającej zmiany oraz korytarz.

¹⁸ A. DRZYCIMSKI, *op. cit.*, s. 151.

Wejście do wartowni nr 5 znajdowało się w ścianie zachodniej i prowadziło przez rampę. W zachodniej ścianie parteru znajdowały się dwuskrzydłowe drzwi o szerokości około 150 cm. Dzięki odnalezionemu w trakcie badań archeologicznych południowemu odcinkowi ściany zachodniej wiemy, że otwór drzwiowy zaczynał się około 150 cm od narożnika południowo-zachodniego (ryc. 21).

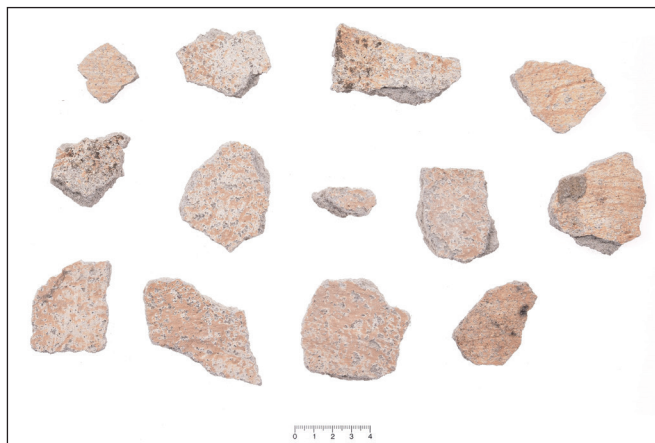
Ryc. 21. Dwa ujęcia południowego fragmentu ściany zachodniej górnej kondygnacji wartowni nr 5, odnalezionego w zasypisku leja po bombie SC 50, która eksplodowała 2 września 1939 r. przy narożniku południowo-zachodnim budynku. Zwracają uwagę odkształcone pręty zbrojenia narożnika ściany (zdjęcie po lewej) oraz miejsce do osadzenia ościeżnicy drzwi wejściowych do górnej kondygnacji (zdjęcie po prawej). Na fotografiach widoczne lico wewnętrzne ściany (źródło: MIIWŚ)

Ściany wartowni nr 5 malowane były od zewnątrz na kolor różu angielskiego, na co wskazują odnalezione w trakcie badań malowane fragmenty tynku i gzymsów (ryc. 22). Fragmenty tynku zachowały się również na południowym odcinku zachodniej ściany parteru, a więc elemencie odnalezionym w 2021 r. w leju po bombie SC 50, która zniszczyła południowo-zachodni narożnik wartowni.

Podobna kolorystyka widoczna jest na zachowanym malowaniu jednego z okien z wartowni nr 5 (IP.10/2016), odnalezionym w trakcie badań archeologicznych w 2016 r.

Kolorystyka ścian podobna do zastosowanej w „Piątce” pojawiła się również na innych budynkach Składnicy. W trakcie prac archeologicznych w 2021 i 2022 r. zespół badawczy odnalazł np. malowane różem angielskim elementy piorunochronu schronu amunicyjnego nr 12 oraz ramę okienną pochodzącą najpewniej z któregoś z małych schronów amunicyjnych z resztkami farby o tej samej barwie. Oględziny tynku zachowanego na elewacji południowego

skrzydła koszar na Westerplatte również wykazują, że kolor elewacji budynku był zbliżony do barwy zastosowanej na wartowni nr 5.

Ryc. 22. Próbkki tynku odnalezione w trakcie badań reliktyw wartowni nr 5 w 2021 r.
(źródło: MIIWŚ)

Na podstawie wyników badań archeologicznych oraz analizy dostępnej dokumentacji archiwalnej autor niniejszego tekstu wykonał model wartowni nr 5 w skali 1 : 35 (ryc. 23). Prezentuje on prawdopodobny wygląd budynku tuż przed rozpoczęciem niemieckiego ataku na Westerplatte 1 września 1939 r.

Ryc. 23. Rekonstrukcja wyglądu wartowni nr 5 z dwuskrzydłowymi drzwiami i rampą, mającymi upodobnić budynek do obiektu magazynowego lub garażu
(źródło: MIIWŚ)

Podsumowanie

Badania archeologiczne wartowni nr 5 przeprowadzone w 2021 r. przez Dział Archeologiczny Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku pozwoliły na ustalenie lokalizacji i rozmiarów tego budynku. Dzięki zachowanym pozostałościom dolnej kondygnacji wartowni udało się zrekonstruować rozplanowanie i funkcje poszczególnych pomieszczeń. W trakcie prowadzonych prac natrafiono na kilkanaście ludzkich kości – szczątków polskich żołnierzy znajdujących się w budynku w trakcie bombardowania 2 września 1939 r. Odnaleziono również 4645 zabytków wydzielonych (o największej wartości naukowej i wystawienniczej), dla których prowadzony był osobny inwentarz połowy zabytków wydzielonych¹⁹. W obrębie wykopu nr 12 zadokumentowano pozostałości wzmocnionego ogrodzenia z siatki Ledóchowskiego oraz częściowo zachowany lej po niemieckiej bombie 50 kg. W zasypisku leja odnaleziono fragment zachodniej ściany górnej kondygnacji wartowni. Pozostałości „Piątki” są dziś eksponowane w formie trwałej ruiny w strefie dojścia do otwartego 4 listopada 2022 r. nowego cmentarza wojskowego żołnierzy Wojska Polskiego na Westerplatte. Spoczęło tu dziesięciu obrońców Wojskowej Składnicy Tranzytowej, w tym żołnierze, którzy zginęli w wartowni nr 5, zbombardowanej 2 września 1939 r.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gdańsku

KUCZMA F., DZIEWANOWSKI A., KALKA P., GARLICKI P., Sprawozdanie z VII etapu badań archeologicznych na Westerplatte w Gdańsku w 2021 roku w obrębie Wartowni nr 5, Willi Oficerskiej oraz na terenie przyległym do miejsca odkrycia w 2019 r. pochówku polskich żołnierzy poległych w trakcie obrony Wojskowej Składnicy Tranzytowej – maszynopis.

¹⁹ W trakcie badań archeologicznych prowadzono kilka inwentarzy połowych, m.in. inwentarz połowy zabytków wydzielonych (dla najcenniejszych przedmiotów odnalezionych w trakcie badań) oraz inwentarz połowy zabytków masowych (dla zabytków o mniejszej wartości badawczej, które występowały w dużej liczbie).

Źródła drukowane

- DĄBROWSKI F., GRODECKI S., *Westerplatte. Z walk o Wybrzeże w 1939 r.*, Gdynia 1945.
- POŁOWNIEW S.A., *Polskie fortyfikacje żelbetonowe*, Moskwa 1941.
- W cieniu obozu Stutthof: martyrologia więźniów w gdańskim obozie Neufahrwasser (1939–1940) i Aussenstelle Westerplatte (1940–1941). Wybór relacji i wspomnień*, oprac. W. TUREK, Gdańsk 2020.
- Westerplatte – wspomnienia, relacje, dokumenty*, oprac. Z. FLISOWSKI, wyd. I–VIII, Warszawa 1959–1978.

Opracowania

- DRÓŻDŻ K.H., *Walczyli na Westerplatte. Badania nad stanem załogi Wojskowej Składnicy Tranzytowej we wrześniu 1939 roku*, Oświęcim 2017.
- DRZYCIMSKI A., *Westerplatte*, cz. 1: *Reduta w budowie*, cz. 2: *Reduta wojenna 1939*, Gdańsk 2014.
- DUDEK M., *Wartownia 5 na Westerplatte. Jak mogła wyglądać?*, „Odkrywca” 2021, nr 9(272), s. 40–45.
- SAMÓŁ W., *Stan osobowy wartowni nr 5 a pochówki przy willi oficerskiej na Westerplatte we wrześniu 1939 r. w świetle źródeł archiwalnych, wspomnień i relacji*, „Wojna i Pamięć. Czasopismo Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku” 2020, nr 2, s. 46–99.
- TULISZKA J., *Westerplatte 1926–1939. Dzieje Wojskowej Składnicy Tranzytowej w Wolnym Mieście Gdańsku*, Toruń 2003.
- Westerplatte w 7 odsłonach. Prezentacja zabytków pierwszego etapu badań archeologicznych na Westerplatte. Katalog wystawy czasowej*, oprac. F. KUCZMA, W. SAMÓŁ, K. SZEJKO, Gdańsk 2017.

Adam Dziewanowski, Przemysław Garlicki, Joanna Jarzęcka-Stąporek, Piotr Kalka

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH ON GUARDHOUSE NO. 5 AT WESTERPLATTE: THE SITE OF THE DEFENDERS' DEATH AT THE MILITARY TRANSIT DEPOT

Summary. In 2021, the Archaeological Department of the Museum of the Second World War in Gdańsk conducted archaeological research of the relics of Guardhouse No. 5 at Westerplatte. The works were carried out as part of the 7th stage of archaeological research on the peninsula, which began in 2016. Within excavation No. 12, relics of the lower storey of the guardhouse were uncovered, which allowed to determine the exact location and size of the building and to reconstruct the layout and function of individual rooms. During the works, several human

bones were found – the remains of Polish soldiers who were in the building when German Luftwaffe bombs destroyed it on September 2, 1939. At least seven Polish defenders died in the rubble of the guardhouse. During the examination of the building, 4,645 artefacts (of the highest scientific and exhibition value) were found, for which a separate field inventory of artefacts was kept. Within the excavation no. 12, the remains of a reinforced fence made of Ledóchowski's mesh and a partially preserved shell-pit from a German 50 kg bomb from September 2, 1939 were also documented. A fragment of the western wall of the upper storey of the guardhouse was found in the shell-pit fill.

The remains of the guardhouse no. 5 and the foundations of the reinforced fence made of Ledóchowski's mesh are now exhibited in the form of a permanent ruin in the access zone to the new military cemetery of Polish Army soldiers at Westerplatte, which was opened on November 4, 2022. Ten defenders of the Military Transit Depot are buried in the new cemetery. Most of them died in the bombed guardhouse No. 5.

Keywords: Poland, Westerplatte, archeology, Poland, 1939, WWII